

ARTIKELEN

Anders omgaan met interculturele conflicten

Inge Vanfraechem

Inleiding: een Europees onderzoeksproject

In februari 2012 startte KU Leuven als coördinator een Europees onderzoeksproject (gefinancierd door het zevende kaderprogramma van de Europese Commissie) met zes partners¹ aangaande ervaringen van veiligheid en gerechtigheid in interculturele settings.² Doel van het project is om te komen tot een diepgaand begrip omtrent het omgaan met conflicten in een interculturele context, om veiligheidsoplossingen voor gemeenschappen te creëren, oplossingen die zijn gedragen door de actieve deelname van burgers. Dit algemene doel wordt opgesplitst in deeldoelen: de ontwikkeling van een theoretisch kader rond veiligheid en justitie, de verwerving van empirisch toepasbare kennis aangaande conflict(transformatie), de toepassing van actiemodellen in vier interculturele settings en een vergelijkende analyse waarbij ook de link wordt gelegd naar de theorie.

Op basis van de doelen is het project opgebouwd rond tien werkpakketten, waarbij drie pakketten zich concentreren op theorievorming aangaande veiligheid en justitie, conflict(transformatie) en herstelrecht. Vier actieonderzoeken in Oostenrijk (sociale woonblokken), Hongarije (omgaan met verschillende gemeenschappen, waaronder Roma), Servië (samenleven van Serven, Albanezen, Kroaten en Bosniërs) en Noord-Ierland (katholieken en protestanten, migratie en jeugdbendes) zijn erop gericht na te gaan in welke mate herstelgerichte praktijken in die settings kunnen worden geïmplementeerd. Op die manier evalueren we of burgers constructief kunnen omgaan met conflicten en zo komen tot een ander begrip van veiligheid en gerechtigheid. De sites zijn zo gekozen, dat ze refereren naar conflicten op micro- (burenc conflicten in Wenen), meso- (een dorp van 2.500 inwoners nabij Budapest) en macroniveau (verschillende etnische en religieuze gemeenschappen in Servië en Noord-Ierland) in verschillende Europese landen.

Een achtste werkpakket richt zich op de vergelijkende analyse, waarbij de empirische vaststellingen van de vier actieonderzoek sites worden vergeleken en afgetoetst aan het theoretisch kader. Een negende werkpakket is gericht op de ruime verspreiding van de tussentijdse en eindresultaten doorheen het project, waarbij niet enkel de onderzoeksrapporten, maar ook congressen, films en een praktijkgericht handboek van tel zijn. Een laatste werkpakket gaat om het management en

1 Norwegian Social Research Institute (NOVA), European Forum for Restorative Justice (EFRJ), Institute for the Sociology of Law and Criminology (IRKS), Foresee Research Group, Victimology Society of Serbia (VDS) en University of Ulster (UU).

2 Website: www.alternativeproject.eu, blog:alternativeproject.wordpress.com, film:alternativefilms.euforumrj.org.

de coördinatie van het project: vertegenwoordigers van de zeven projectpartners ontmoeten elkaar tweemaal per jaar om de tussentijdse resultaten te bespreken en het project richting te geven.

Dit artikel brengt verslag uit van de opzet en uitdagingen van het project, waarbij we eerst ingaan op het theoretisch kader, nadien op hoe het actieonderzoek is opgezet in de vier landen, alsook op hoe het vergelijkende onderzoek innovatief werd ontwikkeld op basis van *thick descriptions*. Tot slot reflecteren we over de vraag of het project noopt tot een ander begrip van *restorative justice*. Binnen de opzet van dit artikel kunnen we uiteraard enkel de grote lijnen uittekenen: de geïnteresseerde lezer vindt op de projectwebsite (www.alternativeproject.eu) meer gedetailleerde informatie.

Theorie en praktijk in een actieonderzoek

Bij het begin van het project werden kernbegrippen omschreven in theoretische papers die het kader vormen voor het actieonderzoek zoals geïmplementeerd in Oostenrijk, Hongarije, Servië en Noord-Ierland. Hierbij zijn we uitgegaan van een discoursanalyse met betrekking tot beschikbaar materiaal sinds de jaren tachtig: eerder dan de literatuur zeer concreet te omschrijven en/of te komen tot een vaststaand begrip van de centrale concepten, werd nagegaan wat de belangrijkste tendensen waren in de literatuur aangaande de concepten (Vanfraechem, 2012). Hierna schetsen we het theoretisch kader waarbinnen het project zich situeert, zonder te kunnen ingaan op de nuances van elk concept.

Theoretisch kader

- *Veiligheid*

In de literatuur aangaande veiligheid is een evolutie vast te stellen van de studie van (inter)nationale veiligheid naar *societal* en *human security* (Pali, 2013a), waarbij de focus wordt verlegd van nationale en militaire veiligheid naar persoonlijke en samenlevingsveiligheid. Enerzijds wordt het begrip aldus uitgebreid dat het ruimer strekt dan noties van militaire interventie, anderzijds wordt het verdiept door niet enkel te kijken naar de natiestaat, maar ook naar individuen en internationale veiligheid. Bij *societal security* kijkt men naar de duurzame ontwikkeling van de samenleving en het behouden van een gemeenschappelijke identiteit. Migratie wordt dan vaak beschouwd als een bedreiging voor die samenlevingsveiligheid, omwille van de pluraliteit aan identiteiten. *Human security* focust op de veiligheid van mensen door middel van duurzame ontwikkeling en omvat aldus verschillende levensdomeinen. De *critical security studies*, zoals bijvoorbeeld ontwikkeld in Kopenhagen en Parijs (Waevers, 2004), reflecteren kritisch over deze ontwikkelingen en geven een stem aan hen die niet gehoord worden in het debat, zoals gemarginaliseerden en migranten. Auteurs wijzen op de 'securitisering' van het debat, waarbij veiligheid geen objectief vaststaand gegeven is, maar wel wordt geconstrueerd. Zodra het beleid een bepaald thema als een veiligheidsissue beschouwt, wordt daar prioriteit aan gegeven. Veiligheid kan dan worden gezien

als een *'technique of government'* (Foucault, 1994). In het hedendaagse Europa worden migranten vaak gezien als een bedreiging voor de veiligheid, als de *enemy within*. ALTERNATIVE focust op interculturele settings, omdat de migratie-veiligheid nexus daar duidelijk naar voren komt. Door de implementatie van herstelgerichte praktijken tracht het project na te gaan of betrokken burgers anders gaan kijken naar veiligheid en hoe gemeenschappen kunnen komen tot processen van dialoog, eerder dan uitsluiting.

- *Gerechtigheid, recht en rechtvaardigheid*

Het project heeft als sleutelconcept *justice*, wat niet zomaar te vertalen valt en verschillende ladingen dekt: in het Nederlands gebruiken we termen als gerechtigheid, recht, rechtvaardigheid. In de afhandeling van conflicten kan het formele rechtssysteem in actie treden, maar ook informele afdoeningen kunnen als recht worden beschouwd. Inzichten uit de rechtssociologie, zoals ontwikkeld door Merry (1988, in Aertsen, 2008: 439) bieden daarbij inspiratie: 'legal pluralism, where the study focuses on the complex and evolving interactions between state law and different forms of non-official law or regulatory systems in society'. Eerder dan gescheiden modellen, is er in deze benadering sprake van een continuüm waarbij het informele recht in de gemeenschap opborrelt (*'bubbles up'*) om het rechtssysteem te transformeren en dat systeem op zich doorsijpelt (*'percolates down'*) naar het recht zoals beoefend en ervaren door burgers in hun dagelijkse leefomgeving (Braithwaite & Parker, 1999). Naast het systemisch perspectief, is het ervaringsperspectief van belang: partijen kunnen het belangrijk vinden dat gerechtigheid geschiedt en dat zowel de procedure als de uitkomst rechtvaardig zijn. Doorheen dit artikel gebruiken we het woord 'justitie' in de ruime zin, om aan te duiden dat we het hebben over zowel het systeem- als het ervaringsperspectief.

Pali (2013a) ging na wat belangrijke elementen zijn in het discours aangaande justitie sinds de jaren zeventig, door middel van een discoursanalyse (geïnspireerd door Foucault). Met het vergroten van de pluraliteit bleek een politieke conceptualisering van justitie te zijn ontstaan, eerder dan een utilitaristische visie gericht op het bereiken van een bepaald doel, zoals het vergroten van geluk voor zo veel mogelijk mensen. In een politieke visie op justitie kwam vooreerst de nadruk te liggen op *social justice*, waarbij Rawls (1971) justitie benadert als *fairness* (rechtvaardigheid). Dit laat volgens hem een pluraliteit van tegengestelde doctrines toe. Habermas (1971, 1984, 1987, 1990) van zijn kant benadert justitie als een voortdurend deliberatief proces, gericht op samenwerking en dialoog. In beide benaderingen is de betrokkenheid van burgers cruciaal en vertrekt men vanuit een distributief paradigma. Erkenning en een *politics of difference* komen centraal te staan: iedereen is verschillend en in plaats van uit te gaan van gelijkheid is het beter om die verschillen te erkennen en aan te kaarten, eerder dan te ontkennen. In de jaren tachtig lag de focus daarbij op positionele verschillen, vanuit een feministische, antiracistische en holebi-beweging, terwijl in de jaren negentig de nadruk verschoof naar een politiek van culturele verschillen.

Young (1990) en Fraser (1996, 1997, 2003) hebben op het elan van Rawls en Habermas voortgewerkt. Young geeft het belang aan van het erkennen van ver-

schillen, ook groepsverschillen. Fraser ziet de drie aspecten van justitie als herverdeling ('wat' van justitie), erkenning ('wie' in justitie) en politieke representatie ('hoe' van justitie). Heller (1987) van haar kant ziet een verschuiving van *social justice* naar *democratic justice* met een focus op participatie in deliberatie en het nemen van beslissingen. Burgers zijn dan peers in het participeren in het sociale leven, waarbij Butler (2004, 2009) het belang van erkenning als subject naar voren schuift.

In ALTERNATIVE komen deze benaderingen naar voren in twee aspecten: de toepassing van herstelgerichte praktijken (cf. *infra*) en de zoektocht naar een andere benadering van justitie en veiligheid in democratische samenlevingen.

- *Conflict(transformatie)*

Enerzijds kan een conflict in negatieve zin worden geformuleerd als een competitie over beperkte mogelijkheden. Avruch (1998: 24) stelt: 'Conflict occurs when two related parties – individuals, groups, communities, or nation states – find themselves divided by perceived incompatible interests or goals, or in competition for control over scarce resources.' De bronnen waarvan sprake is, kunnen zowel materieel als immaterieel zijn. Wat dan als een conflict naar voren komt in een bepaalde setting, wordt een empirische vraag, waarbij wordt nagegaan hoe deelnemers in verschillende contexten hun problemen percipiëren en ervaren (Foss e.a., 2012).

Wanneer men op een meer positieve wijze naar conflicten kijkt, kan een conflict de mogelijkheid bieden om te communiceren en begrip te creëren (Christie, 1977; Kremmel & Pelikan, 2012). Conflict kan worden gezien als 'a potential for social change' (Christie, 2003: 57). Volgens Campbell en collega's (2013) zijn voornamelijk de conflicten die leiden tot schade geschikt voor een herstelrechtelijke interventie, waarbij de *narrative truth* naar voren komt: wat volgens de betrokken partijen van belang is, de waarheid zoals die in hun leefwereld naar buiten treedt en in hun verhaal tot uiting komt.

Bij conflicttransformatie gaat het volgens Hydle en Seeberg (2013) om een zoektocht naar een gemeenschappelijke waarheid door middel van dialoog. Miall (2004) identificeert vijf soorten conflicttransformatie, namelijk op het niveau van de context (globaal/regionaal niveau), structuren (staatsniveau), actoren, issues en persoon. Om te kunnen komen tot conflicttransformatie is volgens Mauss (2002) communicatie vereist: dialoog behelst uitwisseling en die creëert wederkerigheid, sociale relaties en solidariteit. Claes en collega's (2015) verwoorden het als volgt: 'Een sterke, oprechte en persoonlijke uitwisseling van elkaars belevingswereld is de motor van conflicttransformatie. Achter scherpe standpunten verschijnen dan dieperliggende noden en aspiraties.'

- *Interculturele settings*

Cultuur wordt sinds de Tweede Wereldoorlog door sommige auteurs gezien als de lens waardoor men steeds vaker gaat kijken naar conflicten. Men gaat er dan van uit dat een bepaalde groep behoort tot een welbepaalde cultuur, wat dan wordt beschouwd als een vaststaand gegeven en kan leiden tot conflicten in de samenleving (zie Pali, 2013a). Het begrip 'de multiculturele samenleving' kan dan duiden

op het samengaan van verschillende culturen, waarbij de dominante cultuur zijn waarden en normen kan opleggen en de minderheid geacht wordt zich te assimileren.

Cultuur kan worden beschouwd vanuit vier dimensies (Foss e.a., 2012), namelijk als (1) een sector in de samenleving (ministerie van cultuur, jeugdcultuur), (2) een levensvorm (Amerikaanse cultuur, kindercultuur), (3) verschillende subculturen (immigrant, vrouwencultuur) en (4) ideeën en waarden die 'agency' en communicatie bewerkstelligen. Volgens Avruch (1998) is cultuur niet stabiel en homogeen, maar gaat het om sociale en cognitieve processen, waardoor ook binnen eenzelfde cultuur verschillen kunnen optreden. Hij ziet daarom zes valkuilen aangaande het begrijpen van cultuur: (1) cultuur is niet homogeen, maar bevat paradoxen en tegenstellingen, (2) cultuur is geen ding en kan niet functioneren los van menselijke actoren, (3) cultuur is niet gelijk verdeeld over groepsleden, (4) een individu bezit meer dan één cultuur, (5) cultuur gaat om meer dan gewoonten en (6) cultuur is niet tijdloos.

Omwille van de relativiteit van het begrip 'cultuur' gebruiken we in *ALTERNATIVE* de term *interculturele settings*: de settings waarin het actieonderzoek wordt geïmplementeerd kennen interculturele aspecten en kunnen van buitenaf worden beschouwd als 'intercultureel', maar daarom zijn de conflicten op zich nog niet intercultureel. Bovendien refereren we naar *inter-* en niet *multicultureel*, omdat het eerste verwijst naar interactie en de verrijking van het samenleven van verschillende groepen, terwijl de 'multiculturele samenleving' vaak verwijst naar een vredevol samenleven zonder dat echt communicatie wordt aangegaan (Foss e.a., 2012).

• *Herstelrecht en herstelgerichte praktijken*

De herstelrechtelijke literatuur spitst zich veelal toe op het onderscheid met de klassieke manier van straffen en gebruikt het strafrechtelijke kader als uitgangspunt, eerder dan dat het uitwerkt wat recht precies inhoudt (zie bijv. Pali, 2013a). Aangaande justitie wordt echter ook de nadruk gelegd op procedurele rechtvaardigheid (cf. *supra*). In de herstelrechtelijke literatuur vindt een debat plaats tussen een puristische visie (focus op het proces) en een maximalistische visie (focus op de uitkomst) (zie McCold, 2000; Walgrave, 2008, 2009, 2010).

Vanuit een visie op herstelrecht gerelateerd aan sociale en democratische justitie, kan herstelrecht meer worden gezien als een reflectief discours over justitie (Pali, 2013a). Pelikan (2003, 2007) biedt inspiratie dienaangaande wanneer zij drie constitutieve elementen van herstelrecht beschrijft als (1) het sociale of levenswereldelement, waarbij misdrijven worden gezien als een verbreken van menselijke relaties en de respons de nadruk dient te leggen op de emotionele ervaringen van de betrokkenen, (2) het participatieve of democratische element met een focus op actieve deelname en het opnemen van verantwoordelijkheid (vooral door de dader) en (3) het herstellende element, gericht op het herstel van de schade. Pali (2013a) legt daarbij de link naar de ideeën van Young en Fraser door het levenswereldelement te beschouwen als 'wie' in justitie, het participatieve als 'hoe' en het herstellende als 'wat'. Op die manier kan volgens haar herstelrecht worden

uitgewerkt als *social justice*, omdat herverdeling en erkenning kunnen worden bewerkstelligd voornamelijk in de praktijken van *circles* en *conferencing*.

In de context van ALTERNATIVE werken we met conflicten en spanningen in interculturele settings, wat misdrijven kan omvatten maar ook ruimer kan zijn. De vraag stelt zich dan in welke mate het gaat om herstelrecht, dan wel om herstelgerichte praktijken. Op het eerste zicht kan dit een semantische discussie lijken, maar conceptuele klaarheid is belangrijk om te weten waarover het gaat (Vanfraechem & Walgrave, 2009). Herstelrecht is vaak gelinkt aan het rechtssysteem: zoals onder andere Pali (2013a) aangeeft, wordt het vaak afgezet tegenover strafrecht en is de terminologie van de partijen (dader en slachtoffer) daaraan verbonden. Bij conflicten is het echter niet altijd duidelijk wie dader en slachtoffer is, en kan het gebruik van die terminologie zelfs de conflictoplossing en de openheid tot communicatie bemoeilijken.³ Wachtel en McCold (2004, in Törzs, 2013: 13) gebruiken de term herstelgerichte praktijken als ‘processes where those directly affected and/or those in positions of responsibility respond to a misbehaviour with both limit-setting and social support by encouraging responsible cooperation’. Deze processen kunnen dan worden ingezet in verschillende domeinen, zoals scholen, werkomgevingen en buurten. In ALTERNATIVE gebruiken we de term ‘*restorative justice approaches*’ om aan te geven dat het gaat om herstelrechtelijke waarden, zoals respect, inclusie, gerechtigheid, herstel en actieve participatie (Vanfraechem, 2012) die van belang zijn in het omgaan met conflicten in interculturele settings.

Naast de implementering van herstelrechtelijke praktijken (bemiddeling, *conferencing* en *circles*; Törzs, 2013), tracht ALTERNATIVE ook in ruimere zin na te gaan hoe democratische samenlevingen anders kunnen omgaan met conflicten door actieve participatie van de burgers, die zo mee vormgeven aan het samenleven en het beleid (Pali, 2013b). Doorheen het project is hierbij de vraag naar voren gekomen in welke mate herstelrecht aansluit bij het concept ‘samenlevingsopbouw’ en waar de verschillen liggen in de praktijken die in beide domeinen worden geïmplementeerd. Waar in het begin van het project het onderscheid duidelijk werd gemaakt door te stellen dat in herstelrecht dader, slachtoffer en gemeenschap worden betrokken in een communicatieproces en in *community work* de betrokkenheid van de partijen niet altijd duidelijk is (Törzs, 2013), lijkt dit in de praktijk niet steeds af te bakenen: de *circles* kunnen plaatsvinden zonder dat de betrokken partijen effectief aanwezig zijn wanneer zij niet wensen deel te nemen en toch kan dit nog herstelgericht werken (Kremmel & Pelikan, 2015). Ook hier blijkt aldus de definitie van herstelrecht eerder flou te zijn of te worden...

3 Ook in herstelrecht wordt niet altijd vastgehouden aan de begrippen dader en slachtoffer, maar zijn ze vaak het startpunt van het communicatieproces. Voor het slachtoffer kan het belangrijk zijn zo te worden aangesproken omwille van de erkenning van het slachtofferschap.

Actieonderzoek in vier landen

- *Oostenrijk: conflicten in sociale woonblokken*

In Oostenrijk spitst het onderzoek zich toe op sociale woonblokken, die na de Eerste Wereldoorlog zijn opgezet in Wenen vanuit een bekommernis om de werkende klasse. Zowat één derde van de Weense bevolking leeft in sociale behuizing en de inkomensgrens om er aanspraak op te kunnen maken ligt relatief hoog (Kremmel & Pelikan, 2014a). Waar de woningen eerst waren voorbehouden aan mensen met Oostenrijks burgerschap, zijn ze onder invloed van het beleid van de Europese Unie in 2003 opengesteld voor migranten. Een en ander bracht de nodige spanningen met zich mee, voornamelijk ook in de politieke debatten en in de media. Zowat 40 procent van de bewoners van de sociale woonblokken heeft een migratieachtergrond en in 2008 leefde 30 procent onder de inkomensgrens, wat leidt tot gevoelens van sociale ongelijkheid en onveiligheid (Kremmel & Pelikan, 2014a: 13-14). Onderzoek in het begin van de jaren 2000 toont aan dat conflicten in die 'Gemeindebau' voornamelijk gaan over overlast en zelden worden geformuleerd als veiligheidsproblemen (Sessar et al., 2004 in Kremmel & Pelikan, 2014a: 29). Niettemin worden conflicten tussen 'Oostenrijkers' en 'nieuwkomers' gekaderd als culturele problemen, waarbij aparte initiatieven niet tot het gewenste resultaat leiden, maar enkel actieve participatie kan leiden tot oplossingen op lange termijn (Hanak, 1996 in Kremmel & Pelikan, 2014a: 15).

ALTERNATIVE heeft als doel om herstelrechtelijke praktijken toe te passen naar aanleiding van conflicten of spanningen in de sociale woonblokken. Daartoe wordt samengewerkt met twee organisaties die al actief zijn in de betreffende buurten: *wohnpartner* en *Bassena am Schöpfwerk*. De stad Wenen financiert *wohnpartner*, dat deel uitmaakt van de openbare diensten: het is een organisatie die bemiddelt en aan gemeenschapswerk doet in de sociale woonblokken. Het personeel is getraind in bemiddeling, maar werkt ook samen met externe bemiddelaars. In 2012 werden 3.080 zaken aangemeld bij *wohnpartner*, gaande van interculturele conflicten (40 zaken) tot geluidsoverlast (1.400 zaken). In 200 zaken werd bemiddeld, voornamelijk door personeel van *wohnpartner* zelf; in 65 van die 200 zaken was één externe bemiddelaar betrokken (men werkt steeds met twee bemiddelaars). Bemiddeling wordt gezien als een belangrijk middel om vredevol samen te leven, maar het implementeren van de bekomen overeenkomst is niet altijd makkelijk. Dit kan samenhangen met het feit dat de bewoners *wohnpartner* zien als een autoriteit en geneigd zijn vrij snel in te stemmen met de bemiddeling en de uitkomst. Eén enkele bemiddeling kan te weinig zijn om tot een gedragen oplossing op lange termijn te komen. Een directe bemiddeling (eerder dan indirect) kan helpen om tot de kern van de zaak te komen en misverstanden te vermijden, aldus een medewerker van *wohnpartner*. Wanneer het gaat om interculturele conflicten, zal *wohnpartner* het conflict zo concreet mogelijk geformuleerd trachten te krijgen, los van nationaliteit (Kremmel & Pelikan, 2014a: 50).

Bassena am Schöpfwerk opereert binnen de ngo *Vienna Youth Centres* en is aldus minder afhankelijk van de stad. Het centrum heeft een lokaal in de sociale woonwijk en is erop gericht de bewoners aan te zetten tot actieve participatie, voornamelijk in beleidsbeïnvloeding, aangezien *Bassena* geen bemiddelingen opzet. Het

gemeenschapswerk kent volgens een medewerker gelijkenissen met herstelrecht, maar behandelt ook structurele problemen (in Kremmel & Pelikan, 2014a: 63). Het actieonderzoek richt zich enerzijds op het begrijpen van de bemiddelingen die plaatsvinden en anderzijds op het toepassen van *circles* (Kremmel & Pelikan, 2014b). De bemiddelingen gaan hoofdzakelijk over geluidsoverlast en hoewel *wohnpartner* bemiddeling ziet als de beste aanpak (Kremmel & Pelikan, 2014a), blijkt het vinden van een win-winoplossing moeilijk te zijn: de slechte isolatie van de behuizing maakt dat de problemen wederkerend zijn en een compromis uitwerken is dan de meest haalbare kaart (Kremmel & Pelikan, 2014b). *Bassena* organiseert maandelijkse bijeenkomsten waar bewoners samenzitten rond verschillende thema's. Een sociaal werker volgde een training rond *peacemaking circles* en paste zulk een cirkel toe in een zaak van graffiti, waarbij 'STOP ISLAM' op een muur werd geleverd. De 'daders' werden niet gevat, maar de burens kwamen samen om het te hebben over de wijze waarop zij het incident hadden ervaren en in ruimere zin, hoe zij omgingen met religie. De onderzoekers besluiten dat deze cirkel niet past in het herstelrechtelijk kader op zich (aangezien één van de partijen niet aanwezig was en de discussie ruimer werd dan de aanleiding tot het houden van de cirkel), maar toch zijn nut heeft gehad: de betrokkenen leerden om te gaan met de *talking piece*, waardoor zij in intense discussies elkaar meer aan het woord lieten en mensen wiens Duits minder vloeiend was de tijd konden nemen om hun gedachten te formuleren (Kremmel & Pelikan, 2014b). *Wohnpartner* organiseerde een groepsbemiddeling naar aanleiding van misverstanden met Turkse vrouwen, waarna een 'Frauencafé' werd opgestart, waarin vrouwen van verschillende achtergronden samenkomen en tijdens een ontbijt Duitse les geven en krijgen. Het actieonderzoek bracht een externe moderator binnen om een cirkel toe te passen voor bijkomende conflicten (Kremmel & Pelikan, 2014b, 2015). In Oostenrijk wordt aldus het actieonderzoek toegepast in nauwe samenwerking met bestaande organisaties die reeds bemiddeling of verwante praktijken toepasten, maar waarbij nagegaan werd in welke mate de methode van *peacemaking circles* nuttig kan zijn.

- *Hongarije: samenleven in een kleine gemeenschap*

Bij de start van het project werd vooropgesteld dat het actieonderzoek zich zou toespitsen op de manier waarop een kleine gemeenschap samenleeft met een *settlement* van Roma (zie Berkovits & Balogh, 2013). Toen de onderzoekers naar een dorp van zowat 2.800 inwoners nabij Budapest stapten, formuleerden zij de doelstellingen ruimer als 'Wij willen leren hoe in een kleine gemeenschap wordt samengeleefd en hoe wordt omgegaan met conflicten'. Uit de analyse gedurende het eerste jaar bleek dat het verschil tussen Roma en niet-Roma slechts één van de dimensies was die het lokale samenleven en de conflicten bepaalden, naast al dan niet katholiek zijn, de duur van het verblijf in het dorp, armoede en de politieke voorkeur. Zowat 34 gemeenschapsinitiatieven (waarvan twaalf ngo's) zijn aanwezig in het dorp. Het opzetten van een lokale steungroep bewerkstelligde de relatie tussen de onderzoekers en de lokale gemeenschap, waardoor interviews konden worden afgenomen. Daaruit bleek dat hoewel bewoners zeggen te staan

voor open communicatie, ze in de praktijk het niet willen hebben over conflicten om geen (bijkomende) conflicten te veroorzaken (Benedek, 2014).

In samenspraak met leden van de lokale steungroep hebben de actieonderzoekers in een aantal concrete gevallen een bemiddeling opgezet: in Hongarije zijn de onderzoekers zelf als moderator van cirkels opgetreden, waarbij in het onderzoeksteam wel een onderscheid werd gemaakt tussen onderzoekers en moderatoren, maar beide nauw samenwerkten (Benedek, 2014). De onderzoekers detecteerden in de eerste fase zes zaken waarin actie werd ondernomen, zoals het gratis maken van de toegang tot een lokaal festival, zodat ook arme (Roma) inwoners konden deelnemen, het uitsluiten van Roma van de buurtwacht en uit de lokale voetbalploeg. Wat daarin opvalt, is dat de verschillende groepen in de gemeenschap niet met elkaar communiceren om het 'vredevol samenleven' niet te storen. Binnen de eigen groep heeft men het wel over 'de ander', wat maakt dat verschillen en misverstanden blijven voortbestaan (Benedek, 2015).

• *Servië: samenbrengen van verschillende etnische groepen in workshops*

In Servië tonen de interetnische relaties een gecompliceerd beeld als gevolg van de oorlog in het vroegere Joegoslavië: de gevolgen hiervan laten zich nog steeds voelen en het vredesproces blijft broos. Het zoeken naar oplossingen voor het conflict in de regio richtte zich in de eerste plaats op gerechtelijke procedures, onder andere via de oprichting van de *International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia* (ICTY) in 1993. Daarnaast werden ook een *Truth and Reconciliation Commission* (TRC) en een *Commission for Missing Persons* ingesteld, waarbij voornamelijk de TRC een herstelrechtelijk potentieel heeft (Nikolic-Ristanovic & Copic, 2013: 31, zie ook Aertsen et al., 2008). Bemiddeling is in Servië mogelijk voor zowel volwassen als jeugddelinquenten, en kan worden toegepast voor vormen van discriminatie, maar de toepassing van bemiddeling blijft in het algemeen eerder beperkt (Nikolic-Ristanovic & Copic, 2013: 42). Kwalitatief onderzoek in drie grensdorpen toont aan dat interetnische conflicten vooral plaatsvonden in de jaren negentig, maar dat spanningen blijven bestaan. Er is ruimte voor een herstelrechtelijke aanpak, maar die blijft vooral onbekend, vandaar de opzet om via het actieonderzoek na te gaan welke toepassingen mogelijk zijn. Een belangrijke vaststelling voor ALTERNATIVE is dat de staat niet altijd wordt gezien als beschermer, maar net een bron van onveiligheid kan zijn. Veiligheidsgevoelens strekken verder dan persoonlijke, fysieke veiligheid en refereren naar sociale, economische, wettelijke en politieke veiligheid (Nikolic-Ristanovic e.a., 2014).

In het kader van ALTERNATIVE werden tweedaagse seminars opgezet in drie grensgebieden om na te gaan hoe mensen van verschillende achtergronden kijken naar de onderzoeksresultaten zoals die naar voren komen uit een eerdere bevolkingsbevraging en in welke mate men openstaat voor herstelrechtelijke praktijken. De volgende topics kwamen aan bod: (1) communicatie over conflicten, negatieve gevolgen ervan en veiligheid, (2) schade en veiligheid en (3) herstelrecht en conflictoplossing. Bedoeling van de seminars was om naar elkaars verhaal te luisteren zonder elkaar te onderbreken, om op die manier reeds een herstelrechtelijke manier van communiceren op gang te brengen. Een van de opmerkelijke bevindingen is dat conflicten niet als dusdanig worden benoemd, zelfs niet

in de surveys die werden afgenomen. Een andere opvallende vaststelling is dat de betrokkenen in de seminars reeds herstelrechtelijke praktijken (communicatieprocessen) in hun werk toepassen, zonder het zo te benoemen. Hoewel conflicten veelal niet worden benoemd en men dus moeilijk aan de slag lijkt te kunnen gaan met herstelrechtelijke praktijken in een concreet conflict, staat men er wel voor open en past men een aantal principes reeds toe. In een seminarie pasten de onderzoekers een cirkel toe op een fictieve case, wat door de deelnemers goed werd ontvangen. De deelnemers willen mee nadenken over hoe herstelrechtelijke praktijken in de lokale gemeenschappen verder kunnen worden toegepast (Nikolic-Ristanovic e.a., 2015).

- *Noord-Ierland: naar een herstelrechtelijke aanpak voor interreligieuze conflicten, migratie en jeugdbendes*

In Noord-Ierland was het conflict tussen katholieken en protestanten gewelddadig sinds de jaren zestig, tot een vredesbestand werd afgekondigd in 1998. Nadien werden herstelrechtelijke praktijken in de gemeenschap toegepast als alternatief voor de gewelddadige aanpak door paramilitaire organisaties, voornamelijk voor buurtconflicten en antisociaal gedrag. Er bestaan heel wat initiatieven die gemeenschapsgericht werken en een dialoog op gang willen brengen tussen katholieken en protestanten, die vaak nog in verschillende buurten wonen. Bedoeling van ALTERNATIVE is na te gaan in welke mate herstelrecht kan worden toegepast door de *civil society* in samenwerking met de staat (Chapman e.a., 2012). Naast de grens (*frontier*) tussen katholieken en protestanten spelen ook andere grenzen: jeugd betrokken in geweld, voornamelijk mannen, en migranten die na het vredesbestand naar Noord-Ierland zijn gekomen, maar steeds vaker worden geconfronteerd met haatmisdrijven. Zulke grenzen leiden vaak tot conflicten die veelal kunnen worden opgelost, maar soms ook meer intense interventies vereisen, waarbij herstelrecht een constructieve oplossing kan bieden (Campbell e.a., 2013).

Door de lang aanslepende *Troubles* tussen katholieken en protestanten was er weinig vertrouwen in de staat om conflicten op te lossen en werden *community restorative justice*-initiatieven ontwikkeld. Nu het vertrouwen in de politie en het strafrechtssysteem weer is gegroeid, bestaat de kans dat die initiatieven terrein verliezen (Campbell e.a., 2013). De Universiteit van Ulster biedt sinds 2002 trainingen in herstelrechtelijke praktijken aan die werden gevolgd door beide gemeenschappen. Bovendien heeft de universiteit gewerkt binnen gevangenissen. Nu wordt de universiteit gezien als een neutrale en veilige plek waar mensen met verschillende ideeën in debat kunnen gaan over de 'supercomplexiteit' (Barrett, 2000 in Campbell e.a., 2013: 21) waarin ze leven.

Het actieonderzoek is erop gericht *community activists* te trainen in herstelrechtelijke methodieken, twee organisaties te helpen om hun activiteiten uit te breiden en meer bekend te maken, en met een derde organisatie op zoek te gaan naar methodieken om te werken rond druggebruik (Chapman e.a., 2013). *Sectarian violence* tussen de katholieke en protestante gemeenschap komt niet zo vaak voor, maar wordt tegelijk gezien als een deel van het dagdagelijkse leven en aldus niet gerapporteerd, tenzij het gaat om een duidelijke uitbarsting bijvoorbeeld naar

aanleiding van de jaarlijkse marsen. Bovendien blijft het een sluimerend conflict dat steeds kan opduiken en waarover vaak nog niet kan worden gecommuniceerd (Chapman e.a., 2013: 164). Conflicten met migranten vinden steeds vaker plaats in Zuid-Belfast, maar de politie weet er steeds beter op te reageren en ook de migrantengemeenschap zelf zet een aantal activiteiten op om de Noord-Ierse gemeenschap beter te leren kennen. Antisociaal gedrag door jongeren is een probleem in Belfast, waar de politie niet steeds grip op krijgt. In Derry worden druggebruik en -verkoop afgestraft door paramilitaire organisaties en is ALTERNATIVE erop gericht na te gaan in welke mate het geweld kan worden gestopt door herstelrechtelijke praktijken toe te passen (Chapman e.a., 2013). In een handboek wordt een aantal van die praktijken uitgeschreven (Chapman e.a., 2014).

Hoe interculturele settings vergelijken?

In het actieonderzoek kunnen verschillende stappen worden onderscheiden: (1) theoretische conceptualisering, (2) operationalisering, (3) toepassing, (4) feedback naar de theoretische concepten en (5) de theorie aanpassen waar nodig. Bij de start van het project werden de theoretische concepten uitgeschreven door de partners en nadien geoperationaliseerd in een werkdocument, zodat ze in de praktijk konden worden bevraagd en geobserveerd (Vanfraechem, 2012). Daaruit bleek dat op het terrein een *thick description* nodig is om de complexiteit van de conflicten te kunnen begrijpen, namelijk een omstandige omschrijving van wat er precies gebeurt ter plekke en hoe betrokkenen het conflict zelf beschrijven en ervaren. Om stap twee en drie te kunnen zetten, werd een vergelijkend onderzoeksdesign opgezet (Vanfraechem, 2013), waarbij het de uitdaging was om vier zeer verschillende settings, met conflicten op micro-, meso- en macroniveau, te gaan vergelijken. Daartoe was het belangrijk dat die vier settings hun *societal ecology* (Bolivar e.a., 2015) zouden omschrijven: de wijze waarop de gemeenschap en samenleving functioneren, hoe die eruit zien, wat de belangrijke determinerende factoren zijn. Wanneer één element verandert in het socio-politieke veld, heeft dit immers een invloed op de andere onderdelen van het systeem.

Het bovenstaande hangt samen met een relativistische benadering van vergelijkend onderzoek, wat Nelken (1994 in Pakes, 2004: 15) heeft omschreven als een interpretatieve methode: 'aiming to show how crime and criminal justice are embedded within changing local and international, and historical and cultural contexts'. Epistemologisch relativisme gaat ervan uit dat 'one can only understand another culture through the prism of one's own culturally determined system of values' (Beirne, 1983: 381). Nelken (2010: 8) legt uit dat je altijd naar een ander systeem kijkt vanuit je eigen ideeën en idealen, wat niet te vermijden valt 'given that our perceptions of others will always be coloured to some extent by our own cultural starting points'. Doordat we samenwerken met lokale onderzoekers, kunnen die een realistisch beeld schetsen van de *law in action*, zolang ze er zich bewust van zijn dat ze zelf ook deel uitmaken van die context (Nelken, 2010). Hoewel we dus niet zullen kunnen overgaan tot generalisaties, willen we wel iets kunnen zeggen over de gelijkenissen en verschillen tussen de vier landen en zo

iets leren over de uitdagingen die de multiculturele samenlevingen in Europa kenmerken.

Om te kunnen komen tot een vergelijking, hebben we een aantal tools ontwikkeld: vooreerst houden de lokale onderzoekers een logboek bij dat als basis dient om de geobserveerde topics te bespreken in het lokale team. Vervolgens hebben we een evaluatieschema ontwikkeld waarin de onderzoekers een aantal gegevens kunnen opnemen: wie was de onderzoeker, over welke onderzoeksite gaat het, een *thick description* van de situatie of de case, een *etic* beschrijvende benadering enerzijds en *emic* inductieve benadering anderzijds, waarbij wat wordt geobserveerd of bevraagd, wordt teruggekoppeld naar de theoretische concepten.⁴

De evaluatieschema's worden door de lokale onderzoekers teruggestuurd naar het team in Leuven. Een kwalitatieve onderzoeksdatabase in FileMaker werd ontworpen, zodat de schema's via NVivo 10 kunnen worden geanalyseerd. Een *Qualitative Comparative Analysis* (QCA) gebeurt via een omzetting naar R (zie www.r-project.com). Op die manier worden concepten op een kwalitatieve wijze vergeleken en wordt nagegaan hoe die concepten in de verschillende praktijken naar voren komen (Ragazzi, 2015). De vaststellingen worden in de zesmaandelijks projectvergaderingen besproken en afgetoetst. Bovendien staat de database online en kunnen de projectpartners die steeds raadplegen. De partners definiëren cases (een interview, een bemiddeling, een observatie) en op basis daarvan kan een vergelijkende analyse gebeuren.

Naar een ruimer begrip van restorative justice?

Wat leren we hier nu uit? Vooreerst stelt de toepassing van herstelrechtelijke praktijken in een interculturele setting de definitie van *restorative justice* in vraag: vaak gaat het om (sluimerende) conflicten en is er niet steeds een misdrijf gepleegd. De definiëring van de betrokken partijen als dader en slachtoffer blijkt dan niet nuttig te zijn. De idee bij de start van het project was om eerst na te gaan wat de setting is en welke conflictoplossingsmechanismen voorhanden zijn, om dan herstelrechtelijke praktijken als bemiddeling en cirkels toe te passen. In de praktijk bleek dit niet haalbaar te zijn: de actieonderzoekers hebben veel werk gehad om de burgers te trainen en bekend te maken met de ideeën van herstelrecht en *non-violent communication*, alsook om hun vertrouwen te winnen vooral met concrete conflicten aan de slag te kunnen gaan. De samenwerking met bestaande organisaties en de link naar samenlevingsopbouw zijn hierbij van belang. De vraag rijst dan of het begrip herstelrecht (*restorative justice*) verruimt dient te worden tot deze diverse initiatieven, dan wel of het hier gaat om herstelgerichte praktijken (*restorative practices*).

Dit hangt samen met de tweede vaststelling: betrokkenen kunnen er, al dan niet bewust, voor kiezen om het niet te hebben over de conflicten, omwille van ver-

4 In een *etic* benadering starten we vanuit de theoretische concepten zoals die zijn uitgeschreven en geoperationaliseerd om te kunnen bevragen en observeren. De *emic* benadering beschrijft de gebeurtenis in de lokale taal en kadert deze binnen de *societal ecology*, zodat de eigenheid van het gebeuren naar voren kan komen.

schillende redenen. In Oostenrijk wilde een vrouw niet als racist worden beschouwd; in Hongarije wilden verschillende buurtbewoners de Roma niet als problematiek aanklaarten om de spanningen niet te vergroten; in Servië worden interetnische conflicten omschreven als politiek of economisch om het oude conflict niet te laten heropleven. Hera (in Benedek, 2015) benoemt dit als de *culture of silence*, een begrip dat in de herstelrechtelijke literatuur mijns inziens verder dient te worden uitgewerkt: hoe gaan we als actieonderzoekers en moderators om met betrokkenen die een conflict niet bespreekbaar willen of kunnen maken? Hebben we een mandaat om dat conflict dan toch naar de oppervlakte te brengen, bijvoorbeeld vanuit preventief oogpunt?

Een derde vaststelling is dat waar de *sites* vooraf duidelijk werden omschreven als micro-, meso- en macroniveaus, de concrete conflicten in de praktijk kunnen worden benoemd op die drie niveaus, afhankelijk van de culturele *framing* ervan: een burencollict in de sociale woonblokken kan enerzijds worden omschreven als dusdanig, op microniveau ('Mohammed zet altijd zijn vuilbakken een dag tevoren buiten'), dan wel als een cultureel conflict, op macroniveau ('Alle Turken zetten altijd hun vuilbakken te vroeg buiten'). Anderzijds kan een conflict op macroniveau (tussen Serven en Kroaten) expliciet worden omschreven door de betrokkenen als een microconflict ('Nationaliteit heeft er niets mee te maken, ik verschil met mijn buur in politieke opvatting'). Publieke opinie, politiek en media hebben een invloed op de formulering van conflicten als al dan niet cultureel en het is afhankelijk van de context of individuele burgers al dan niet meegaan in dat verhaal.

Tot slot staan we nu voor de uitdaging om het conceptueel kader af te toetsen aan de bevindingen van de praktijk: komen burgers tot een ander begrip van justitie en veiligheid wanneer zij deelnemen aan herstelrechtelijke praktijken? Kan men komen tot het betrekken van gemeenschappen in dialoog, eerder dan uitsluiting van bepaalde groepen? Welk belang heeft actieve participatie in het omgaan met conflicten in een interculturele setting? Kan men spreken over herstelrecht of gaat het eerder om herstelgerichte praktijken? De zoektocht naar antwoorden op deze vragen zal zich de komende maanden distilleren in de projectpublicaties (Aertsen & Pali, 2016; Vanfraechem & Aertsen, 2016). Wordt vervolgd dus...

Literatuur

- Aertsen, I. (2008) Racak, Mahane Yehuda & Nyabyondo: restorative justice between the formal and the informal. In: I. Aertsen, J. Arsovska, H.-C. Rohne, M. Valiñas & K. Vanspauwen (red.), *Restoring justice after large-scale violent conflicts. Kosovo, DR Congo and the Israeli-Palestinian case* (p. 413-443), Cullompton: Willan Publishing.
- Aertsen, I., J. Arsovska, H.-C. Rohne, M. Valiñas & K. Vanspauwen (red.) (2008) *Restoring justice after large-scale violent conflicts. Kosovo, DR Congo and the Israeli-Palestinian case*. Cullompton: Willan Publishing.
- Aertsen, I. & B. Pali (red.) (2016) *Restoring justice and security in intercultural Europe*. London: Routledge.
- Avruch, K. (1998) *Culture and conflict resolution*. Washington D.C.: United States Institute of Peace Press.

- Barrett, R. (2000) *Realising the University in an age of Supercomplexity*. Buckingham: Open University Press.
- Benedek, G. (red.) (2014) *Problem analysis*. Internal report ALTERNATIVE. Budapest: Foresee.
- Benedek, G. (red.) (2015) *Grasping action and research*. Internal report ALTERNATIVE. Budapest: Foresee.
- Berkovits, B. & E. Balogh (2013) *Theoretical report on the main concepts in the community: securitisation and minorities*. Budapest: Foresee. Beschikbaar op www.alternativeproject.eu/publications/public-deliverables (geraadpleegd op 11 juli 2015).
- Bolivar, D., C. Pelikan & A. Lemonne (2015) Victims and restorative justice: towards a comparison. In: I. Vanfraechem, D. Bolivar & I. Aertsen (red.), *Victims and restorative justice: needs, experiences and policy challenges* (p. 172-200), London: Routledge.
- Braithwaite, J. & P. Parker (1999) Restorative Justice is Republican Justice. In: G. Bazemore & L. Walgrave (red.), *Restorative Juvenile Justice. Repairing the Harm of Youth Crime* (p. 103-127), Monsey: Willow Tree Press.
- Butler, J. (2004) *Precarious Life: The Powers of Mourning and Violence*. London: Verso.
- Butler, J. (2009) *Frames of War: When Is Life Grievable?*. London: Verso.
- Campbell, H., T. Chapman & D. Wilson (2013) *Report on the contribution of restorative justice to peace building*. Belfast: University of Ulster. Beschikbaar op www.alternativeproject.eu/publications/public-deliverables (geraadpleegd op 14 juli 2015).
- Chapman, T., H. Campbell, J. McCord & P. McCready (2013) *A baseline research report of conflicts in three conflict areas*. Belfast: University of Ulster. Beschikbaar op www.alternativeproject.eu/publications/public-deliverables (geraadpleegd op 14 juli 2015).
- Chapman, T., H. Campbell & D. Wilson (2014) *Appropriate Restorative Justice interventions tailored to each site designed in the form of a practice manual*. Belfast: University of Ulster. Beschikbaar op www.alternativeproject.eu/publications/public-deliverables (geraadpleegd op 14 juli 2015).
- Chapman, T., D. Wilson & H. Campbell (2012) *Literature review on local conflicts in Northern Ireland*. Belfast: University of Ulster. Beschikbaar op www.alternativeproject.eu/publications/public-deliverables (geraadpleegd op 13 juli 2015).
- Christie, N. (1977) Conflicts as property. *British Journal of Criminology*, 17(1), 1-15.
- Christie, N. (2003) Conflict as property. In: G. Johnstone (red.), *A Restorative Justice Reader. Texts, sources, context* (p. 57-69), Cullompton: Willan Publishing.
- Claes, E., M. Huysmans, I. Lechkar. & N. Gulinck (16 april 2015) *Digital storytelling en herstelrecht. Wonen in Brusselse wijk Anneessens*. Beschikbaar op: <http://sociaal.net/analyse-xl/digital-storytelling-en-herstelrecht> (geraadpleegd op 15 juli 2015).
- Foss, E.M., S.C. Hassan, I. Hydle, M.L. Seeberg & B. Uhrig (2012) *Report on conflicts in inter-cultural settings*. Oslo: NOVA. Beschikbaar op: www.alternativeproject.eu/publications/public-deliverables (geraadpleegd op 8 juli 2015).
- Foucault, M. (1994) *Gouvernementalité*. In: *Dits et Ecrits* [Essential Works of Foucault], vol. 1. (p. 813-828). Paris: Gallimard.
- Fraser, N. (1996) *Social Justice in the Age of Identity Politics: Redistribution, Recognition, and Participation*. Paper gepresenteerd op de Tanner lectures on human values, Stanford University, 30 april-2 mei.
- Fraser, N. (1997) From Redistribution to Recognition? Dilemmas of Justice in a 'Postsocialist' Age. In: N. Fraser (red.), *Justice Interruptus* (p. 68-93), New York: Routledge.
- Fraser, N. (2003) *Recognition or Redistribution*. London: Verso.
- Habermas, J. (1971) *Towards a Rational Society*. London: Heinemann Educational Books.
- Habermas, J. (1984) *The Theory of Communicative Action: Reason and the Rationalization of Society* (Volume 1). Boston: Beacon Press.

- Habermas, J. (1987) *The Theory of Communicative Action: Lifeworld and System: A Critique of Functionalist Reason* (Volume 2). Boston: Beacon Press.
- Habermas, J. (1990) *Moral Consciousness and Communicative Action*. Cambridge: The MIT Press.
- Hanak, G. (1996) Finstere Gassen – dunkle Gestalten. In: W. Hammerschick e.a. (red.), *Die Sichere Stadt. Jahrbuch für Rechts- und Kriminalsoziologie* (p. 57-87), Baden-Baden: Nomos Verlagsgesellschaft.
- Heller, A. (1987) *Beyond Justice*. Oxford: Basil Blackwell Ltd.
- Hydly, I. & M.L. Seeberg (2013) *Report on conflict transformation and security*. Internal report ALTERNATIVE. Oslo: NOVA.
- Kremmel, K. & C. Pelikan (2012) Untitled concept note. Internal document ALTERNATIVE. Vienna: IRKS.
- Kremmel, K. & C. Pelikan (2014a) *Research report on the sociological/legal description of and conflict resolution in small-scale conflicts*. Vienna: IRKS. Beschikbaar op: www.alternativeproject.eu/publications/public-deliverables (geraadpleegd op 10 juli 2015).
- Kremmel, K. & C. Pelikan (2014b) *Qualitative research report on conflict resolution work*. Internal report ALTERNATIVE. Vienna: IRKS.
- Kremmel, K. & C. Pelikan (2015) *Action research report on training and implementation*. Internal report ALTERNATIVE. Vienna: IRKS.
- Mauss, M. (2002) *The gift: the form and reason for exchange in archaic societies*. London: Routledge.
- McCold, P. (2000) Toward a holistic vision of restorative juvenile justice: a reply to the maximalist model. *Contemporary Justice Review*, 3(4), 357-414.
- Miall, H. (2004) Conflict transformation: A multi-dimensional task. In: A. Austin, M. Fischer & N. Ropers (red.), *Transforming Ethnopolitical Conflict. The Berghof Handbook*. Wiesbaden: VS Verlag. Beschikbaar op: www.berghofhandbook.net/documents/publications/miall_handbook.pdf (geraadpleegd op 12 september 2013).
- Nikolic-Ristanovic, V. & S. Copic (2013) *Research report on dealing with conflicts by NGOs and the state*. Belgrado: VDS. Beschikbaar op www.alternativeproject.eu/publications/public-deliverables (geraadpleegd op 13 juli 2015).
- Nikolic-Ristanovic, V., S. Copic, N. Petrovic & B. Saciri (2014) *Research report on interethnic conflicts and citizens' perceptions of security*. Belgrado: VDS. Beschikbaar op www.alternativeproject.eu/publications/public-deliverables (geraadpleegd op 13 juli 2015).
- Nikolic-Ristanovic, V., J. Srna & S. Copic (2015) *Action research report on the application of RJ in intercultural settings*. Internal report ALTERNATIVE. Belgrado: VDS.
- Pakes, F. (2004) *Comparative criminal justice*. Cullompton: Willan Publishing.
- Pali, B. (2013a) *Theoretical analysis report on alternative epistemologies*. Internal report ALTERNATIVE. Leuven: KU Leuven.
- Pali, B. (2013b) Actieve rechtvaardigheid. Herstelrecht als vruchtbare bodem voor de uitvoering van burgerschap. *Tijdschrift voor Herstelrecht*, 13(3), 9-21.
- Pelikan, C. (2003) Different Systems Different Rationales: Restorative Justice and Criminal Justice. In: Apoio à Vitima (red.), *Project DIKÈ, Seminar: Protection and Promotion of Victim's Rights in Europe* (p. 223-229), Lisbon: APAV.
- Pelikan, C. (2007) The place of restorative justice in time and space. In: R. Mackay, M. Bosnjak, J. Deklerck, C. Pelikan, B. van Stokkom & M. Wright (red.), *Images of Restorative Justice Theory* (p. 35-56), Frankfurt/Main: Verlag für Polizeiwissenschaft.
- Ragazzi, M. (2015) *Analysis of empirical developments in the action research sites*. Internal report ALTERNATIVE. Leuven: KU Leuven.
- Rawls, J. (1971) *A Theory of Justice*. Cambridge: Belknap Press of Harvard University Press.

- Sessar, K. e.a. (2004) *Insecurities in European Cities. Crime Related Fears Within the Context of New Anxieties and Community-Based Crime Prevention (INSEC). Final Report*. Brussels: European Commission.
- Törzs, E. (2013) *Report on restorative justice models*. Leuven: European Forum for Restorative Justice. Beschikbaar op: www.alternativeproject.eu/publications/public-deliverables (geraadpleegd op 8 juli 2015).
- Vanfraechem, I. (2012) *Work document on operationalisation of theoretical concepts*. Internal report ALTERNATIVE. Leuven: KU Leuven.
- Vanfraechem, I. (2013) *Comparative framework and data recording system*. Internal report ALTERNATIVE. Leuven: KU Leuven.
- Vanfraechem, I. & I. Aertsen (red.) (2016) *Action research in intercultural settings: Implementing restorative justice approaches*. Londen: Routledge.
- Vanfraechem, I. & L. Walgrave (2009) In favour of a restricted European Forum for Restorative Justice. *Newsletter of the European Forum for Restorative Justice*, 10(1), 1-2.
- Waever, O. (2004) *Aberystwyth, Paris, Copenhagen: New 'Schools' in Security Theory and their origins between Core and Periphery*. Paper gepresenteerd op de 45e Annual Convention van de International Studies Association. Montreal, Canada, 17-20 maart.
- Walgrave, L. (2008) *Restorative Justice, Self-Interest and Responsible Citizenship*. Cullompton: Willan Publishing.
- Walgrave, L. (2009) Een maximalistische visie op herstelrecht. *Tijdschrift voor Herstelrecht*, 9(3), 9-38.
- Walgrave, L. (2010) De maximalistische visie op herstelrecht onder vuur. *Tijdschrift voor Herstelrecht*, 10(1), 21-35.
- Young, I.M. (1990) *Justice and the Politics of Difference*. Princeton: Princeton University Press.